

Bevezetés és hevenyészett gondolatok a határ kutatásának növekvő jelentőségéről

SIK ENDRE

A KÖTETBEN SZEREPLŐ tanulmányok egy határtérség szociológiai elemzésére törekednek két nemrégiben befejeződött kutatás adatainak elemzése alapján.

Az egyik kutatás¹ abból indult ki, hogy a vizsgált három szomszédos ország között húzódó két (magyar–szlovák és magyar–ukrán) határszakasz földrajzilag ugyan közel esik egymáshoz, de a közelmúltban sok szempontból eltérő módon változtak:

- az egyik az EU belső határává változott, a másik nem, vagyis míg az első esetben a vasfüggöny – ha nem is nyom nélkül, de – eltűnt, addig a második esetben a vasfüggönnyt – interregnum után – felváltotta a schengeni acélgyűrű;
- a két határszakasz két oldalán található térségeket sokféle, változó és nagyon eltérő politikai és gazdasági tartalom (diaszpórapolitika és EU-projekt, lokális indíttatású és központilag szervezett, politikai célú vagy gazdasági érdekek mentén alakuló stb.) regionális kooperáció fűzi össze.

A kutatás egy pontosan (és tudatosan szűken) körülhatárolt, a továbbiakban hármashatárnak nevezett² területi egységre koncentrált, amely három ország egymással érintkező határ menti településeinek két határszakasszal keresztülmetszett halmazát foglalta magában. Ugyanakkor az adott térséget mint nagyobb régióba ágyazott rendszert vizsgáltuk, vagyis a határ nem csupán az országok között, hanem az érintett három ország többi térségéhez képest is vizsgálat tárgya volt. Továbbá, a területi elhatároltság mellett két „társadalmi” (a formális és informális gazdaság, illetve a többség és a kisebbség között húzódó) határt is beemeltünk az elemzésbe, és vizsgáltuk ezeknek a hármashatárral való viszonyát.

A másik kutatás (<http://www.euborderregions.eu/>) az EU szomszédságpolitikájának működését vizsgálta. A feltételezés az volt, hogy az EU keleti és déli határainak két oldalán fekvő régiók közötti kapcsolatokat a hosszú távon ható történelmi, kulturális és gazdasági hatások mellett – azokkal szoros összefüggésben – az EU határon átnyúló projektjei

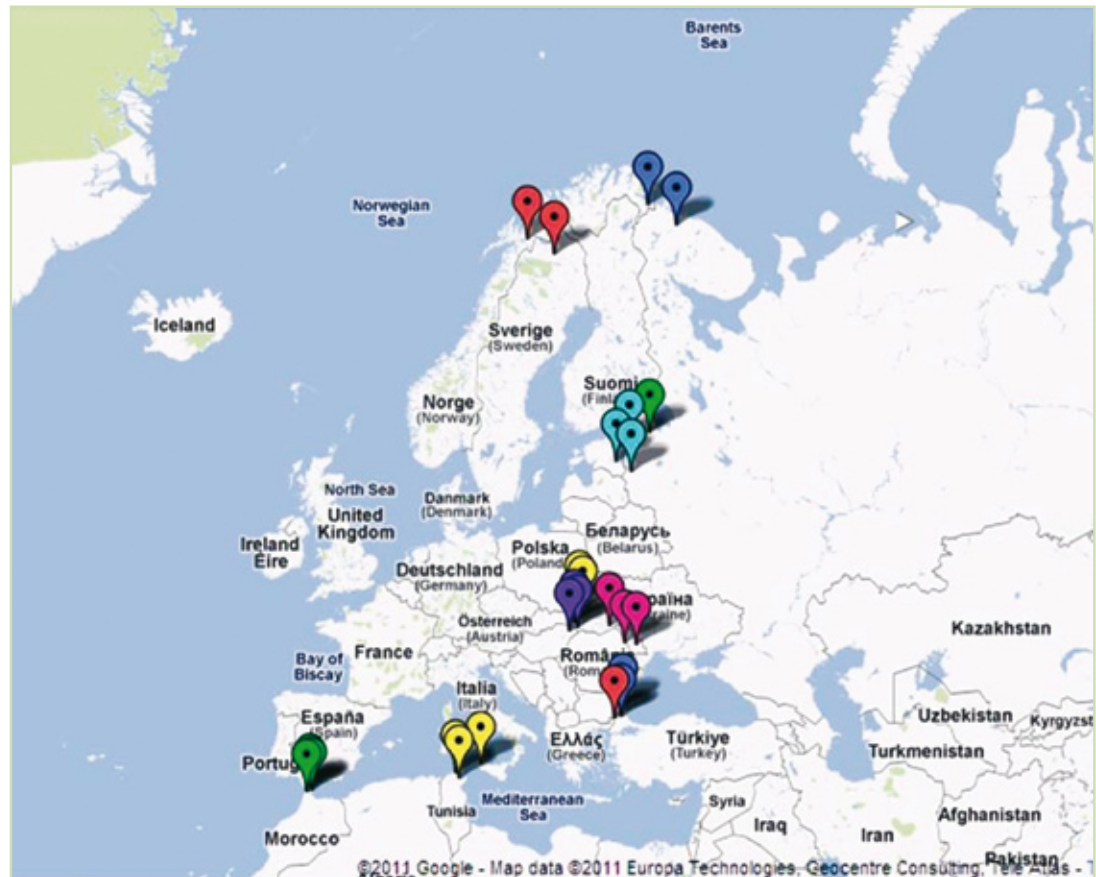
¹ Az ELTE kutatóegyetemi programja a TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0003 azonosító számú, „Európai Léptékkel a Tudásért, ELTE – A felsőoktatás minőségének javítása a kutatás-fejlesztés-innováció-oktatás fejlesztésén keresztül” című projekt keretében valósult meg az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával.

² Meg sem lepődtem – hiszen tudom, hogy nincs új a nap alatt – mikor rátaláltam egy kiváló könyvre, amely a hármashatár egy részét hármas határként elemzi, hiszen a Bodrogyózt – ahol három etnikum (magyar, szlovák és ruszin) és három vallás (református, római és görög katolikus) él – három országgá szakította szét a trianoni döntés (Viga 1996).

is befolyásolják. A kutatás azt tűzte ki céljává, hogy ezeket a kölcsönhatásokat tizenegy határ menti régió összekapcsolódása (vagy ennek hiánya) elemzésén keresztül vizsgálja (1. térkép).

1. térkép

Az
EUBORDERREGIONS
kutatás esettanulmányainak színterei

Forrás: <http://www.euborderregions.eu/research-content/case-studies>

A kutatás során a tizenegy helyszínen hasonló módszerekkel kerestünk választ a következő kérdésekre: Hogyan vélekednek az EU-s határon átnyúló projektekben közreműködők az EU szerepéről, az EU-s projektekről, azok szándékolt vagy szándéktalan hatásáról vagy annak hiányáról? Milyen módon kapcsolódnak egymáshoz a projektekben résztvevők? Hogyan jelenik meg a határ, a régiók, az EU és az EU szomszédságpolitikája a határ menti területek médiájában?

A kötet első három tanulmánya megágyaz a többinek: az 1. fejezet felvázolja azokat az elképzeléseket, amelyeket a határral foglalkozó szociológiai ihletésű (bár mint látni fogjuk, gyakran közgazdasági mezbe öltöztetett) munkákban a kutatás tervezésekor hasznosnak ítéltünk. A 2. fejezet a hármashatár történelmi, gazdasági, etnikai és politikai, a 3. fejezet a területi kontextusát foglalja össze.

A kötet második része a határon átnyúló kapcsolatok témaköre: előbb a legfontosabb intézményi szereplőket (4–8. fejezet), majd a régió munkaerőpiacának egyes sajátosságait (9–10. fejezet), végül a szereplőket egymással összefonó hálózatok jellemzőit (11. fejezet) vesszük sorra.

A kötet harmadik részében a hármashatár térségében megfogalmazódó indentitásokat mutatjuk be: a határmenti-ség kapcsán annak szerepét (12. fejezet) és szubjektív közelségének (13. fejezet) megítélését, a kvázidiaszpóra témakörében pedig olyan tanulmányokat szedtünk csokorba, amelyek a határhoz és a régióhoz való attitűdöket és általában az identitáshoz való viszonyokat térképezik fel (14–17. fejezet).

Végül megismerkedhetünk a régiók kulcsszereplőinek véleményével (18. fejezet), továbbá áttekintést adunk az európai határvidékek sajátosságairól (19. fejezet). A kötet végén egybeszerkesztettük a két kutatás módszertanának megismeréséhez szükséges legfontosabb dokumentumokat.

Miért kutatjuk a határt?

Mielőtt azonban belevágnánk a sűrűjébe, felvetnénk néhány gondolatot, amelyek megmagyarázzák, hogy miért gondoljuk, hogy ma Magyarországon (és persze nem csak itt) fontos lehet a határok szociológiai vizsgálata.

Az első érv **történelmi**. A magyar (és általában a kelet-közép-európai) társadalmak modern kori fejlődésének egyik jellemzője a nacionalizmus ereje. Márpedig a nemzetállam kialakulása azt is jelentette, hogy a nemzettudat négy alap-eleme (az állampolgárság, az állami szuverenitás, a nemzeti szolidaritás és izomorfizmus) azt is feltételezi, hogy az ezen elvek alapján kijelölhető terület határai is egybeesnek.

„A határok meghatározzák azt is, hogy mi tartozik az államhoz, és mi van azon kívül. A területileg rögzített határokat már a központosított királyságok is létrehozták, ezzel megelőzve a modern államok nemzetivé tételét. Ám a határállomások létesítése, az országhatárok fizikai kijelölése és a nemzeti terület szakralizációja mind a nemzetállamok kialakulásához kötődnek, mivel a nemzeti tér megvonja az állampolgárság határait, megrajzolja az állampolgárok hazáját, meghúzza a társadalmi rend és zűrzavar közötti határvonalat, és megkülönbözteti a nemzeti szülőföldet és a külföld vadonát. A nacionalisták így fétissé változtatják a nemzeti területet, szentéllé, amely megérdemli, hogy a nép vérével oltalmazzák.” (Wimmer–Glick–Schiller, 2012: 7)

A két világháború, majd a hidegháború³ (illetve Európán kívül a gyarmatbirodalmak szétesése) a globalizáció határai ellenében tovább erősítette a határ jelentőségét mint a „konténertársadalmak” külső védelmi vonalát.

„Az első világháború véget vetett a munkaerő szabad mozgása időszakának. (...) A korábbi gazdaság rend széthullása – először a háború miatt, majd a birodalmak függetlenségüket kivívott államokká szerveződése – hozzájárult a határok szerepének felerősödéséhez, az újonnan kialakuló államok nemzeti önvédelme részeként. (...) a hidegháborús feszültségek és gyanakvások a határok minden eddiginél szigorúbb felügyeletét és az országhatárokat átlépők motivációjának gondos megvizsgálását tették szükségessé. (...) tartotta magát a közmegegyezés, hogy a nemzeti határoknak korlátozniuk kell a népek áramlását, és

³ A hidegháború átjárhatatlan határa nem csupán a „vasfüggöny” volt, ami egyben a két világrendszer frontvonalát is jelentette, de a Szovjetunió és Jugoszlávia határai is sem voltak könnyen átjárhatóak az ún. „testvéri” országok lakosai számára.

konténerként kell szolgálniuk, amelyeken belül a nemzeti kultúrák élnek és virágoznak.” (Wimmer–Glick-Schiller 2012: 12)

Jól foglalja ezt össze Conversi (1998) rövid munkája:

„A modern kor előtti világban (...) számos embercsoport élt együtt ugyanazon a földrajzi helyen. Ugyanakkor egyazon társadalmi rendszerben ezek a csoportok helyileg jól elkülönültek, és különböző feladatokat töltöttek be. (...) A modernitásban viszont Ernest Gellner jól ismert aforizmája szerint a struktúrát felváltotta a kultúra, és a vertikális felosztottságot felváltotta a térbeli elkülönülés. (...) A modern kor előtti világgal szemben a modern államok elsősorban földrajzi alapokon nyugszanak. Ennélfogva a nacionalizmus a térbeli határok meghatározásáért folytatott küzdelem, harc bizonyos földterület vagy termőföld birtoklásáért. A határok pontosabbá váltak, és egyre nehezebb megváltoztatnia valakinek a nemzeti hovatartozását, miközben a nemzeti kereteken belül nagyobb lett az osztályok vagy csoportok közti társadalmi mobilitás. (...) A nacionalizmus törekszik egyfelől új határok kiépítésére, másfelől régi határok fenntartására.” (Conversi 1998: 10)

A globalizáció fokozódó nyomása a határok fellazulása irányába azóta is erős, és sok tekintetben (a nemzetközi jogrend és nemzetek feletti szervezetek megerősödésével, illetve a technológiai fejlődéssel együttesen) csökkenti a határok átjárhatatlanságát. Ugyanakkor az ellenhatás számos jelét láthatjuk, különösen Kelet-Közép-Európában, s kis hazánk is jeleskedik abban, hogy a nemzettudat továbbra is fenntartsa e régió erejét. Gondoljunk itt a nemzettudat identitásképző erejének magas szintjére, az irredenta, sovíniszta, etnocentrikus – és ezzel jól megférő idegenellenes és antiszemita (mint a „nemzetközi zsidó összeesküvés” alanyai) attitűdök erejére. Ráadásul ezek egyre inkább felértékelődnek a politikában (nem csupán a pártpolitikára gondolunk, hanem olyan állampolitikákra is, mint a magyarigazolvány, a kettős állampolgárság intézménye, a diaszpórapolitika stb.).

A második érv **geopolitikai**. Az előző gondolatmenetben leginkább érintett Közép-Európa egy lehetséges földrajzi megfelelőjében, a „Köztes-Európában” Lengyelország kivételével kicsi és kontinentális országok vannak, amelyeket hosszú szárazföldi határok választanak el egymástól:

„A Baltikumtól Görögország északi határáig terjedő Köztes-Európában (azaz Németország, Olaszország és a három keleti szláv állam – Belarusz, Ukrajna és Oroszország – között elterülő térségben) összesen 18 ország van, amelyek Európa területének 13,8 százalékát, népességének 18 százalékát képviselik, de határaik az európai szárazföldi határoknak közel 60 százalékát teszik ki. Területüknek mintegy 60 százaléka határ menti területnek minősül, és itt él lakosságuknak is közel 60 százaléka. A megfelelő arányszámok az Európai Unió tagországaiban csak 21,5, ill. 15,2 százalékot tesznek ki. (...) A térség szárazföldi határainak hossza mintegy 16 000 km. Ebből mindössze 420 km, a teljes határhossz 2,6 százaléka olyan, ahol a 20. század folyamán sem a határ vonala, sem a határ két oldalán levő államok nemzeti jellege nem változott⁴: ez

⁴ Ugyanakkor van olyan határszakasz is, amely hosszabb történelmi múltra tekinthet vissza, még ha nemzetközi határként ma új is. Bosznia-Hercegovina vagy Horvátország határainak nagy része régi eredetű. Csehország és Lengyelország között az Óriáshegység gerincén húzódó határ is nagyon régi, még akkor is, ha a század elején nem cseh–lengyel, hanem osztrák–német határ volt.

a Bulgáriát és Romániát elválasztó dunai határ. (...) a korábbi föderális államok felbomlása következtében a határok hossza közel 50 százalékkal megnőtt a térségben. A szomszédok száma lényegesen megnőtt, de a megmaradók nemzeti jellege is radikálisan megváltozott.”⁵ (Illés é. n.)

A rendszerváltás hatására Kelet-Közép-Európában a határok hossza megnőtt, átjárhatósága változatosan alakult, volt, ahol nehezebbé vált (az infrastruktúra romlása és/vagy politikai döntések következtében), volt, ahol könnyebbé lett, ami azonban nem feltétlenül jelenti a határ laza átjárhatóságát:

„A 16 000 km határon összesen 215 nemzetközi közúti határátkelőhely van: átlagosan 75 km-enként egy. A különbségek azonban szélsőségesek: a cseh–szlovák határon 15 km-enként, a bolgár–görög, a román–ukrán, a moldovai–ukrán határon 250–300 km-enként van egy határátkelőhely.⁶ (...) A vasutaknál a határokat átszelő vonalak 70 százaléka van határátkelőként használatban, de egyes helyeken ennél sokkal rosszabb a helyzet: a határokon áthaladó vasutak jelentős részét felszedték, lebontották.”⁷ (Illés é. n.)

Vannak azonban olyan határszakaszok, amelyek korábban soha nem voltak nemzetközi határok, ezért megállapításuk az ilyenkor elvárt pontos módszerekkel soha nem is történt meg – ez ma számos határvitára ad okot. Ilyen a ma is nemzetközi per tárgyát képező szlovén–horvát–olasz vagy a horvát–szerb, illetve a szerb–macedón határok egyes szakaszai. És akkor még nem beszéltünk a posztszovjet „közel-külföld” és Oroszország rendezetlen hatáiról, amelyek részben a korábbi szovjet rendszer „hagyományaként” (pl. Karabah vagy a Krími Köztársaság), részben a közelmúlt orosz „közel-expanziójának” eredményeként született kváziországok (államok? tartományok?, mint a transznisztriai, donyecki-luhanszki, dél-oszétiai képződmények) mentén találhatók.⁸

A harmadik érv **politikai**. Az újonnan létrejött közép-európai határok működését (egyszerűbben átjárhatóságát) máig erősen meghatározza, hogy egyfelől ezek a határok évtizedekig a szocializmus zártságát voltak hivatottak biztosítani, ami infrastruktúra, szabályozás és a határőrizet kultúrája tekintetében egyaránt sajátos volt, másfelől az EU-hoz való csatlakozást megelőzően legalább egy évtizeden keresztül olyan fejlesztések mentek végbe, amelyek az EU szempontjából fontosak voltak egy ütközőzóna kialakításához (Wallace–Chmoluiar–Sidorenko 2001).

A határok működése szempontjából az sem elhanyagolható, ahogy a nemzetek állami és kulturális határai nagyon kevés esetben esnek egybe. Az I. világháború óta bekövetkezett európai – és különösen a kelet-közép-európai határ-

⁵ A legszemléletesebb példa erre Lengyelország. 1990-ben három szomszédja volt: az NDK, Csehszlovákia és a Szovjetunió. Mára e három ország közül már egyik sem létezik, ugyanakkor Lengyelország szomszédjainak száma 3-ról 7-re nőtt.

⁶ A határokon átvezető épített utaknak a 18 országban ma csak 40%-át használják nemzetközi határátkelőhelyként: egyeseket csak kishatárátkelőként a szomszédos országok polgárai használhatják, mások csak a nap meghatározott óráiban, ismét mások csak ünnepnapokon és végül sok egyáltalán nem átjárható.

⁷ A Szászországot és Csehországot elválasztó – érchegyesi – határt valamikor a század elején 15 vasútvonal szelte át, ma csupán 4. Az egykori Kelet-Poroszország Oroszország és Lengyelország között megosztott északi és déli felét egykor 7 vasútvonal kötötte össze, ma egy sem. Szlovénia és Magyarország mai határán a 20. század elején még két vasútvonal haladt át, ma egy sem, és most nagy költséggel kell egyet újjáépíteni.

⁸ S mint azt Zhurzenko (2004a, 2004b) művei mintegy megelőlegezték, az Oroszország és „közel-külföld” közötti határok könnyen átalakulhatnak posztszovjet „puha határból” kváziorzággal közös „nem-határrá”, aminek létét semmilyen nemzetközi elismertség nem legitimálja, ugyanakkor akármeddig fenntartható informális megoldásként létező intézményként működik. Erre kiváló európai példa Transznisztria helyzete 1992 óta, s hogy ez mit jelent a határon átnyúló informális kereskedelem szempontjából, azt jól illusztrálja a Kisinyov és Odessza közötti vasúti és közúti csempészet intézményesültsége (Polese 2006).

mozgások természetesen az etnikai/kulturális térképet is alaposan és sokszor átrajzolták. 1910 és 1993 között Európában 21 államból 44 önálló ország jött létre (Kolossov–Trevish 1998). Míg Nyugat-Európában mindössze 12-ről 15-re nőtt az országok száma [három kis lélekszámú sziget (Málta, Izland és Írország) lett önálló], addig Közép- és Kelet-Európában 9-ről 29-re nőtt a független országok száma. Ez a folyamat egyfelől azt eredményezte, hogy a kialakuló nemzetállamokon belül a kisebbségek aránya csökkent: 1910-ben a teljes lakosság 31 százaléka, 1993-ban 13 százaléka volt nemzeti kisebbség (Kelet-Európában 41%-ból 12%). Tehát nőtt a nemzetállami keretek között többségben élők összesített aránya. Másfelől azonban 107-ről 150-re (Kelet-Európában 77-ről 114-re) nőtt a kisebbségek száma, ami azt mutatja, hogy a „kisebb” kisebbségek és kisebb egységekre töredezve élnek a többségek által dominált nemzetállamok területén.

Mindezek eredményeképpen a határok mentén Közép-Európa sok – ha nem is valamennyi – országában erőteljes diaszpórapolitikai hatások (kishatárforgalom, etnikai alapú csempészhalózatok stb.) érvényesülnek.

Irodalom⁹

Conversi, Daniele (1998): A nacionalizmuselmélet három irányzata. *Regio:kisebbség, politika, társadalom*, 9 (3): 37–55.

<http://www.epa.hu/00000/00036/00033/pdf/02.pdf>

Illés Iván (é. n.): *Határok és határmenti együttműködés Közép- és Délkelet Európában*. <http://www.inco.hu/inco4/innova/cikk2h.htm>

Kolossov, Vladimir – Andrei Trevish (1998): The political geography of European minorities: past and future. *Political Geography*, 17 (5): 517–534.

Polese, Abel (2006): Border-Crossing as a Strategy of Daily Survival: the Odessa–Chisinau Elektrichka. *Anthropology of East Europe Review*, 24 (1, Spring): 28–37. <http://scholarworks.dlib.indiana.edu/journals/index.php/aeer/article/viewFile/279/355>

Viga Gyula (1990): *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. Debrecen: Ethnica.

Viga Gyula (1996): *Hármas határon*. (Tanulmányok a Bodroglak változó népi kultúrájáról.) Miskolc.

Wallace, Clair – Oxana Chmouliar – Elena Sidorenko (2001): Nyugat-Európa keleti határa: mobilitás az ütközőzónában.

In Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium, 171–192. http://www.tarki.hu/hu/about/staff/sb/wallace_nyugat-europa_keleti_hatara.pdf

[Eredetileg megjelent: The Eastern frontier of Western Europe: mobility in the buffer zone. *New Community*, 1996, 22 (2, April): 259–286.]

Wimmer, Andreas – Nina Glick-Schiller (2012): Módszertani nacionalizmus és azon túl: nemzetállam-építés, migráció és társadalomtudományok. In Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája 2*. Budapest: ELTE TáTK, 8–22. http://issuu.com/tarki_research/docs/sik_endre_a_migracio_szociologiaja_2

[Eredetileg megjelent: Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks*, 2002, 2 (4): 301–334.]

⁹ Az interneten elérhető hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2014. 12. 27.

Zhurzhenko, Tatiana (2004a): Crossborder cooperation and transformation of regional identities in the Ukrainian–Russian borderlands: towards a Euroregion „Slobozhanshchyna”. Part 1. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 32 (1): 207–232. http://www.academia.edu/2779294/Cross-border_Cooperation_and_Transformation_of_Regional_Identities_in_the_Ukrainian-Russian_Borderlands_Towards_a_Euroregion_Slobozhanshchyna_Part_1

Zhurzhenko, Tatiana (2004b): Crossborder cooperation and transformation of regional identities in the Ukrainian–Russian borderlands: towards a Euroregion „Slobozhanshchyna” Part 2. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 32 (2): 497–514. http://www.academia.edu/2779312/Cross-border_Cooperation_and_Transformation_of_Regional_Identities_in_the_Ukrainian-Russian_Borderlands_Towards_a_Euroregion_Slobozhanshchyna_Part_2